

4. Developed by the State Committee of the Republic of Uzbekistan for Land Resources, Geodesy, Cartography, and State Cadastre, and the State Scientific Research Institute of Soil Science and Agrochemistry: Methodological Guidelines for Mapping, Accounting, and Determining Salinity Norms of Saline Lands, 2014.

TALABALARNING O`QUV FANLARINI O`ZLASHTIRISHIGA TA`SIR ETUVCHI OMILLAR

Z.Sherimbetova

*Qoraqalpog`iston Respublikasi, Nukus innovatsion instituti
«Pedagogika va psixologiya» kafedrası professori v.v.b., ps.f.n*

Annotatsiya: *Maqolada talabalarda o`quv fanlarini o`zlashtirishga taъсир etuvchi omillar haqida batafsil tushunchalar keltirilgan. Talabalarning ta`lim yutuqlarini baholash muammosiga oid turli yondashuvlarni tahlil qilgan. Talabalarning o`zlashtirishi ko`p jihatdan ularning o`quv va kognitiv faoliyatini samarali boshqarish, minimal xarajatlar (moddiy, moliyaviy, jismoniy, psixologik va boshqalar) bilan yuqori ta`lim va psixologik natijalarni ta`minlashga bog`liqligi, ba`zi ilmiy manbalarda akademik o`zlashtirish bilan akademik muvaffaqiyatni mazmunan bog`lab tahlil qilinishi, ta`limdagi muvaffaqiyat akademik o`zlashtirish natijalaridan yuzaga keluvchi holatlar haqida tushunchalar berib o`tgan.*

**Kalit so`zlar:** *omil, o`quv jarayoni, dars mashg`ulotlari, subyekt, ta`lim, kognitiv (bilish, anglash) mustaqillik, ta`lim tizimi, akademik muvaffaqiyat, amaliy faoliyat, aqliy-aksiologik, psixologik barqarorlik.*

Talabalarning oliy ta`lim muassasalaridagi o`zlashtirishiga ko`plab omillar ta`sir qiladi: moliyaviy ahvol, sog`lig`i, yoshi, oilaviy ahvoli, universitetga qadar tayyorgarlik darajasi, o`z-o`zini tashkil etish ko`nikmalari, o`z faoliyatini rejalashtirish va nazorat qilish (birinchi navbatda, ta`lim), tanlash motivlari, universitet, universitet ta`limining o`ziga xos xususiyatlari haqidagi dastlabki g`oyalarning etarililigi; ta`lim shakli (kunduzgi, kechki, sirtqi, masofaviy ta`lim va boshqalar), to`lov-kontraktning mavjudligi va ularning miqdori, universitetda o`quv jarayonining tashkil etilishi, universitetning moddiy-texnik bazasi, ta`lim darajasi, o`qituvchilar va xodimlarning malakasi, universitetning obro`si va

nihojat, talabalarning individual psixologik xususiyatlari.

Har qanday faoliyatning, shu jumladan ta’limda qo’lga kiritiladigan muvaffaqiyat, birinchi navbatda, intellektual rivojlanish darajasiga bog’liq. Intellektual qobiliyatlar va faoliyat o’rtasidagi munosabatlar o’zaro dialektik bog’lanishga ega: har qanday faoliyatga samarali jalb qilish ushbu faoliyat uchun ma’lum darajadagi qobiliyatlarni talab qiladi, bu esa, o’z navbatida, qobiliyatlarning rivojlanishi va shakllanishi jarayoniga mos ravishda ta’sir qiladi.

Talabalarning muvaffaqiyati nafaqat umumiy aqliy rivojlanish va maxsus qobiliyatlarga bog’liq, bu hatto aql-idrok nuqtai nazaridan ham tushunarli, balki qiziqish va motivlar, xarakter xususiyatlari, temperament, shaxs yo’nalishi, o’zini o’zi anglash va boshqalarga ham bog’liq.

Talabalarning asosiy ehtiyojlaridan biri bu muloqotdir. Muloqotda ular nafaqat boshqalarni, balki o’zlarini ham o’rganadilar, ijtimoiy hayot tajribasini o’zlashtiradilar. Muloqotga bo’lgan ehtiyoj turli xil aloqalarni o’rnatishga, sheriklik, do’stlikni rivojlantirishga yordam beradi, bilim, fikr, kayfiyat va tajriba almashishni rag’batlantiradi.

Shaxsning yana bir muhim ehtiyoji - bu muvaffaqiyatga bo’lgan ehtiyoj. Talabalarning hayoti bir qator ehtiyojlarni qondirish imkoniyatlari nuqtai nazaridan o’ziga xosdir. Ularning ma’naviy va moddiy ehtiyojlarini qondirishda ma’lum cheklovlar mavjud. Tadqiqot ma’lumotlari shuni ko’rsatadiki, talaba faoliyati samaradorligini oshirish, birinchi navbatda, ularning ma’naviy ehtiyojlarini oliy o’quv yurtida o’qish va kelajak kasbi talablariga muvofiq rivojlantirish bilan bog’liq.

Nima uchun ba’zi talabalar bilim va kasbiy ko’nikmalarni o’zlashtirish uchun qattiq va iroda bilan ishlaydilar va yuzaga keladigan qiyinchiliklar o’z maqsadlariga erishish uchun kuch va ishtiyoqni qo’shadi, boshqalari esa hamma narsani bosim ostida bajaradi va har qanday muhim to’siqlarning paydo bo’lishi ularning faolligini keskin kamaytiradi. Bunday farqlar ta’lim faoliyatining bir xil tashqi sharoitlarida (ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat, o’quv jarayonini tashkil etish va uslubiy ta’minlash, o’qituvchining malakasi va boshqalar) kuzatilishi mumkin.

So‘nggi paytlarda psixologiyada ijtimoiy intellekt nisbatan mustaqil tur sifatida ajratilgan bo‘lib, u kommunikativ kompetensiya (muloqot bo‘yicha kompetensiya) asosida yotadigan qobiliyatlar majmui sifatida tushuniladi, bu shaxsni shaxs tomonidan adekvat idrok etish vazifalarini muvaffaqiyatli hal qilishni ta‘minlaydi va boshqa odamlar bilan aloqada bo‘lish, ularga ta‘sir qilish, birgalikdagi faoliyatni ta‘minlash, jamoa va jamiyatdagi munosib mavqeini (ijtimoiy mavqei) belgilaydi. Y.A.Klimov tasnifiga ko‘ra: “odamdan odamga tipidagi kasblarni egallash uchun yuqori darajadagi ijtimoiy intellekt muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, yuqori darajadagi ijtimoiy intellekt ba‘zan subyekt (umumiy) aql va ijodkorlikning past darajasi uchun kompensatsiya sifatida rivojlanayotganligi haqida dalillar mavjud. Ijtimoiy intellektning yuqori darajasi ko‘pincha o‘quv muvaffaqiyatining past darajasi bilan bog‘liq bo‘lishi foydasiga, talabalar shaxsining ba‘zi tipologiyalarini aniqlaydi. Biroq, bunday talabalarning rasmiy ko‘rsatkichlari istalgan yuqori bahoni olish uchun o‘qituvchilarga mohirona ta‘sir ko‘rsatishi tufayli ortiqcha baholanishi mumkin”.

Ko‘plab rus psixologlari tomonidan o‘z-o‘zini hurmat qilish, u bilan bog‘liq bo‘lgan o‘ziga ishonch va yuqori darajadagi intilishlarni talabalarning o‘zlashtirishi uchun muhim ijobiy omillar deb hisoblanadi. O‘z qobiliyatiga ishonmagan, imkoniyatlarini yetarlicha baholamagan talaba ko‘pincha qiyin vazifalarni o‘z zimmasiga olmaydi va o‘z mag‘lubiyatini oldindan tan oladi.

Talabalarning psixologik xususiyatlarini o‘rganishga oid keng ko‘lamli tadqiqotlarda ta‘kidlanganidek, ta‘lim oluvchining o‘zlashtirish darajasiini belgilovchi asosiy omil – bu shaxsning individual aqliy xususiyatlarining jiddiyligi emas, balki ularning tuzilishi bo‘lib, unda irodaviy fazilatlar yetakchi rol o‘ynaydi (Ivannikov V.A. Irodaviy tartibga solishning psixologik mexanizmlari. - M., 1991). V.A.Ivannikovning fikriga ko‘ra: “inson o‘zining irodaviy fazilatlarini dastlab yetarli darajada turtki bo‘lmagan harakatni amalga oshirganda namoyon qiladi, ya‘ni, “xulq-atvor natijasi” uchun kurashda boshqa harakatlarga bo‘ysunadi. Ixtiyoriy harakat mexanizmini ushbu harakat motivini ataylab kuchaytirish va raqobatdosh harakatlar motivlarini zaiflashtirish orqali

amalga oshirish motivatsiyasining yetishmasligini to‘ldirish deb atash mumkin” [2;91]. Bu, xususan, harakatga yangi ma’no berish orqali bo‘lishi mumkin. Katta muammo o‘quv jarayonini shunday qurishdadirki, talaba o‘zini imkon qadar kamdan-kam hollarda yengishi va o‘quv faoliyatiga qo‘shilishga majbur qilishi kerak. Ko‘rinib turibdiki, talabaning irodaviy fazilatlariga murojaat qilish zaruriyatini butunlay istisno qilib bo‘lmaydi, lekin o‘quv jarayonini tashkil etishdagi barcha muammo va kamchiliklarni talabalarning dangasaligi, irodasining kamligida deb, ayblash ham mumkin emas. O‘rganish motivi o‘quv faoliyatining o‘zida yoki uning jarayoniga imkon qadar yaqin bo‘lishi kerak. Bunga shu yo‘l bilan erishish mumkin: o‘quv jarayonini talaba uchun imkon qadar qiziqarli qilish, unga qoniqish va hatto zavq keltirish; talabaga ta’lim faoliyatidagi ichki va tashqi to‘siqlarni yengib o‘tishdan qoniqishni his qilish imkonini beradigan shunday motivlar va munosabatlarni shakllantirishga yordam berish.

Talabalik davrida ularning rivojlanishida nafaqat jismoniy, balki psixologik xususiyatlar va yuqori aqliy funksiyalar maksimal darajaga yetadi: idrok, diqqat, xotira, fikrlash, nutq va his-tuyg‘ular. B.G.Ananyevning ta’kidlashicha: “Bu hayot davri ta’lim va tarbiya uchun eng qulaydir. Bu davrda individual faoliyatning faol shakllanishi sodir bo‘ladi. Kognitiv faoliyatda mavhum tafakkur ustunlik qila boshlaydi, dunyoning umumlashtirilgan xaritasi shakllanadi va o‘rganilayotgan voqelikning turli sohalari o‘rtasida chuqur aloqalar o‘rnatiladi, aqlning rivojlanishiga to‘sqinlik qiladi. Maxsus so‘rovlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, taqqoslash, tasniflash, aniqlash, sistemaga solish kabi intellektual operatsiyalarning rivojlanish darajasi ko‘pchilik talabalar uchun unchalik yuqori emas” [3;69]. O‘qituvchi ko‘pincha talabalarda o‘quvchilik davrida shakllangan his-tuyg‘ularini, o‘qishga bo‘lgan munosabatini yengib o‘tish uchun katta kuch sarflashi kerak: faqat intellektual faoliyat natijasiga e’tibor qaratish va fikrlash harakati jarayoniga aslo befarq bo‘lmasligi kerak. Faqat talabalarning yarmidan bir oz ko‘prog‘i o‘zlarining intellektual rivojlanish ko‘rsatkichlarini oshiradilar. Birinchi bosqichdan to‘rtinchi bosqichgacha, qoida tariqasida, bu zaif va o‘rtacha

talabalarda kuzatiladi va eng yaxshi talabalar ko‘pincha universitetni o‘zlarida avvaldan bo‘lgan intellektual qobiliyat darajasi bilan tark etishadi.

Ijodiy tafakkur asosida bilimlarni mustaqil egallash qobiliyati yanada muhimroqdir. Ayniqsa, universitetda ta‘lim olish davrida maxsus qobiliyatlar jadal rivojlanadi. Talaba birinchi marta kelajakdagi kasbining tarkibiy qismlari bo‘lgan ko‘plab faoliyat bilan duch keladi. “Shaxsiy bilimlarni” uzatish, qoida tariqasida, faqat “o‘qituvchi-shogird” juftligida mumkin. Talabalik davridagi hissiy soha o‘smirlik davrida tez rivojlanishi va fermentatsiyasidan keyin “tinchlanadigan” ma‘lum bir muvozanatli holatga keladi. Ammo o‘tmishdagi “bo‘ronlar” ning muayyan aks-sadolari bilan ba‘zan o‘zlarini his qiladi, ayniqsa, shaxsiy rivojlanishda kechikishlar bo‘lgan talabalar orasida, ya‘ni, infantilizm bilan og‘riganlarda yaqqol ifodalanadi. Ko‘pincha hayotdan, o‘zidan va boshqa odamlardan bo‘rttirilgan va ma‘lum darajada mavhum norozilik bo‘lishi mumkin. Kasb egallashda pedagogik ta‘sir yetarli bo‘lmaganda bunday holatlar xulq-atvorda buzg‘unchi tendensiyalarni keltirib chiqarishi mumkin. O‘spirinlik davrining eng muhim xususiyati – shaxsning o‘z individualligini, o‘ziga xosligini anglashi, o‘z-o‘zini anglashining shakllanishi va “men” obrazining shakllanishi hisoblanadi.

“O‘zlashtirish darajasi” tushunchasi o‘quv motivatsiyasi bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan murakkab tushunchadir. O‘tgan yillarda o‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, talabalarning o‘zlashtirishdagi muvaffaqiyatsizligi yoki muvaffaqiyatining asosiy sababi motivatsiyadir. Motivatsiya talabalarning munosabati, o‘rganish odatlari va akademik tayyorgarligiga ta‘sir qiladi. Ko‘pgina tadqiqotchilar ta‘lim dasturlarini o‘zlashtirish muvaffaqiyati uchun talabalarning o‘qishga bo‘lgan motivatsiyasi muhimligiga e‘tibor qaratadilar [1;42]. O‘z ta‘lim maqsadlarini yaxshi tushunadigan talabalar ko‘proq motivatsiyaga ega bo‘ladilar, o‘rganishga ijobiy munosabatda bo‘lishadi va shuning uchun muvaffaqiyatga erishish imkoniyati ko‘proq bo‘ladi [40]. Oliy ta‘lim darajasida o‘qish uchun motivatsiya tuzilishini tahlil qilish ayniqsa muhimdir, chunki bu holda ta‘lim va kasbiy faoliyatning kombinatsiyasi mavjud.

Shu bilan birga, talabalarda shakllangan kasbiy intilishning mavjudligi o‘quv jarayoniga, ularning kelajakdagi kasbiy va shaxsiy rivojlanishiga ta’sir qiladi [1;22]. Ko‘pgina tadqiqotchilar talabalarning o‘quv motivatsiyasini oshiradigan maxsus pedagogik texnika va usullarni ishlab chiqish uchun ta’lim motivatsiyasini o‘rganish muhimligini ta’kidlaydilar [3;35].

Xulosamizga ko‘ra, universitet talabalari ta’limga bo‘lgan motivatsiyani oshirish, kelajakdagi mutaxassislikni olish va kasb-hunar egallashda muhim bo‘lgan barcha zarur ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun maxsus pedagogik yordamning kompleks dasturiga muhtoj. Motivatsiyani oshirishga qaratilgan ushbu qo‘llab-quvvatlashning bir qismi sifatida talabalarning his-tuyg‘ularini hisobga olish lozim, o‘qituvchi va talaba o‘rtasida yanada nozik, ya’ni, samimiy o‘zaro munosabatlarni rivojlantirish, talabalarning past qobiliyatlarini oshiradigan moslashuvchan yondashuvdan foydalanish kerak. O‘z-o‘zini hurmat qilish, “talabalarning ijodiy qobiliyatlarini (amaliy va kognitiv faoliyatda) rivojlantirishga” yordam berish, shuningdek, ularning “yetuk bo‘lmagan muloqot qobiliyatlarini” yaxshilash choralarini ko‘rish tadbirlarini kiritish o‘rinli.

Talabalar zarur bilim va ko‘nikmalarni nafaqat majburiy o‘quv dasturini o‘zlashtirganda, balki fakultativ, ixtiyoriy fanlar shaklida o‘qitiladigan qo‘shimcha bilimlarni ilmiy-tadqiqot ishlariga jalb etish hamda faol va qo‘shimcha o‘qitishning boshqa usullari orqali ham olishlari mumkin. Yuqori darajadagi motivatsiya bo‘lmasa, bunday hajmni yengish va yaxshi o‘zlashtirish darajasiga erishish qiyin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.аньев Б.Г. Человек как предмет познания. Ленинград: ЛГУ, 2008. С. 64.,
- 2.еревалов В.Ф.Военная организatsия безопасного типа миф или реальность. / / Вооружение. Политика. Конверсия. - Инф. - полит, жур. - 2000. - № 1.78 с.
- 3.толяренко Л.Д. Основы психологии: учебное пособие / Л.Д. Столяренко. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. - 736 с.